

Oponentský posudek diplomové práce

Meze svobody

Radim Trojan, ÚFAR, FFUK, leden 2021

Práce Radima Trojana se zaměřuje na pojetí svobody u J.-P. Sartra a R. Descarta. Pro autora je pojem svobody „funkčním prvkem filosofickým systémů“, totiž pojmem, který filosofové využívají „k dosažení specifických cílů“ (6). Práce tedy sleduje účelové nakládání s pojmem svobody ve dvou zvolených filosofických systémech. Autor tvrdí, že s pojmem svobody mohou filosofové nakládat se značnou svévolí, pokud je prototypem svobody izolované lidské individuum (8). Proti tomu staví odlišné pojetí svobody, pro které je svoboda vždy komplementární (vztažená k nesvobodě) a intersubjektivní (předpokládá existenci druhých osob). V takovém pojetí svoboda, zdá se, libovolně využitelná ve filosofických systémech není. Název diplomové práce „meze svobody“ shrnuje nejen přesvědčení, že svoboda je vždy omezená (vztažená k nesvobodě), ale že je ve filosofickém myšlení instrumentalizovatelná jen velmi omezeně (že existují „meze užívání svobody ve filosofických systémech“, 7).

Výklad Sartrova pojetí svobody tvoří hlavní část celé práce (9-54). Autor od začátku upozorňuje, že svoboda je u Sartra volně využitelný, flexibilní, „tekutý“ pojem (10). Postupně představí výchozí kroky Sartrovy filosofie v *Bytí a nicotě*: tezi o ne-tematickém vědomí a rozlišení mezi „bytím v sobě“ a „bytím pro sebe“. Přesně přitom poznamenává, že Sartre se zde liší od Heideggera. Zatímco Heidegger svým důrazem na bytí ve světě vyzdvihoval „jednotu různých momentů“, totiž existence a světa, Sartre zdůrazňuje spíše jejich odloučenost a samotu vědomí ve světě (14). V této souvislosti vykládá Sartrovy úvahy o původu negace v takovém lidském chování, jímž je například tázání, anticipace či vnímání chápané jako schopnost diferencovat okolní svět do uspořádaných předmětů (17). Výklad negujících způsobů chování ústí do Sartrova tvrzení, že nicota vstupuje do bytí spolu s lidským vědomím. Autor zde upozorňuje spolu se S. Gardnerem, že Sartrova teze o vědomí (je vždy vědomím něčeho a samo o sobě je prázdné) není identická se schopností zaujmout negativní postoj (19). Tvrzení, podle něhož nicota vstupuje do bytí skrze vědomí, tak překračuje vstupní definici vědomí.

V následujícím výkladu odlišuje Radim Trojan dvě podoby svobody v Sartrově existencialismu, přičemž v obou podobách jde o svobodu individua. V první podobě je neomezená („bez limit“, 23), ve druhé je angažovaná, omezená a morální.

Neomezená svoboda může „za každých podmínek... odmítnout svou minulost“ (24). Autor se opakovaně zaměřuje na příklad hráče, který se rozhodl skoncovat se závislostí na hraní, ale v blízkosti zeleného plátna pociťuje úzkost. Sartre ji interpretuje jako doklad, že jsme od minulosti odděleni a rozhodujeme o sobě v každém okamžiku znovu. Radim Trojan proti takovému výkladu namítá, že takový výklad nevysvětlí, proč se úzkost dostavuje, a proč vůbec hráč čelí závislosti (26, 39). Sartrovská svoboda se ukazuje jako nezávislá na motivech, jako zcela odpoutaná, „absolutní“ (28). Autor zcela správně upozorňuje, že neomezený charakter svobody je u Sartra nakonec založen na ostrém oddělení dvou částí reality, „bytí pro sebe“ a „bytí v sobě“, které nemůže na „bytí pro sebe“ působit. Práce dále sleduje téma absolutní svobody jedince v kontextu mezilidských vztahů, tedy v konfrontaci s druhým absolutnem. Dvě absolutní svobody jsou nekompatibilní, a proto ve svém vztahu usilují o zmocnění se svobody druhého. U Sartra to platí i pro milostné vztahy, z nichž se stávají vztahy vlastnictví, v nichž jeden je pro druhého vším: „druhému určuje svět“ (31), určuje pole jeho svobody (32). Tento „princiálně neuskutečnitelný projekt“ ústí buď do sadismu nebo masochismu. Je-li svoboda absolutní, dovozuje Radim Trojan, znamená to „nebýt schopen setkat se s druhým jako s rovnocenným“ a setrávat v „nepřekonatelné samotě“ (34).

Druhá podoba svobody u Sartra splývá s angažováním, bere v potaz překážky svobodných činů a uvádí do hry téma odpovědnosti. Neustálá nehotovost jedince není sledem nahodilých voleb, ani nezávisí na determinantech situací, ale odvozuje se z původního projektu. Závislý hráč v situaci pokušení volí slabost, poddání se svým touhám, což je jeho fundamentální projekt (40). Otázka svobody se tak týká „učinění této původní volby samotné“ (41). Radim Trojan to ilustruje na Sartrově výkladu o životě Jeana Geneta, jehož původní rozvrh byl, podle Sartra, rozvrhem být zlodějem a z něj sekundárně odvozenou homosexualitou. Radim Trojan zde dokládá, „jak daleko je sám autor [tj. Sartre] ochotný jít, aby svou představu obhájil“: ignoruje vlastní Genetova svědectví (o časovém sledu mezi homosexualitou a zlodějskou orientací), utužuje předsudky o sexuálních rolích muže, ženy a homosexuála, a oslabuje úlohu nezvolených okolností Genetova života (dětství u adoptivních rodičů). R. Trojan své kritické čtení shrnuje slovy: Sartre z Geneta „učinil objekt, objekt podřízený autorově filosofii“ (44). Dalším rozměrem Sartrova druhého pohledu na svobodu je důraz na fakticitu, na nezměnitelné okolnosti, které kladou odpor našemu jednání. Sartre je nepopírá, nicméně uvádí, že okolnosti mají „koeficient odporu“ jen díky našemu projektu a jsou tedy potvrzením naší svobody. Mezi jednotlivými formami této omezující danosti – místo, minulost, smrt, druzí – zaujímají zvláštní místo právě druzí, jimž Sartre přiznává schopnost být faktickou mezi naší svobody. Podle Radima Trojan však výraz „mez“ není na místě, neboť i druhý je mezi pro mne pouze tehdy, když se sám rozhodnu jím uvalované omezení připustit (48). Vcelku považuje Sartrovu analýzu okolností za nepřesvědčivou právě tím, kolik prostoru vyhrazuje svobodě: „je mou původní volbou i přijetí role bytosti pohybující se v prostoru?“ (49) Pod druhou podobu svobody podřazuje Radim Trojan i Sartrovy úvahy o odpovědnosti, která je vzhledem k všepronikající povaze naší svobody nevyhnutelná a „rovněž všudypřítomná“ (51). V závěru první a hlavní části se autor práce vrátí ke své vstupní tezi, podle níž jsou obě podoby svobody „funkčním prvkem“ Sartrova systému, který „dokáže být nadměrně tvarovatelný dle potřeb“ (53).

Druhá hlavní část práce, zaměřená na pojem svobody v Descartově teoretické filosofii, je velmi stručná (55-63) a opírá se o Descartův výklad chyb lidského poznání, tedy o čtvrtou meditaci. Při formulování poznatku jsou aktivovány dvě schopnosti, a sice schopnost poznávat a schopnost volit. Obě jsou do člověka vloženy Bohem, který nemůže být pramenem omylu. Tím může být jen špatné užití jedné z nich, a sice naší svobody, která může přitakat i takovému úsudku, který není dostatečně podložen (62). Svoboda – jakožto schopnost přitakat či nepřitakat soudu – je v širším smyslu „možnost něco učinit, či naopak neučinit“ (60). Radim Trojan zde spatřuje „jasnou paralelu se Sartrem a jeho ztotožení[m] lidské svobody s aktivitou, která uchopuje lhostejný svět bytí v sobě a vtiskává mu ryze antropocentrický smysl.“ (tamt.) Jakkoli nás určité pravdy kloní k tomu, abychom jim přitakali, uchováváme si svobodu tak neučinit, což je dle R. Trojana další podoba „vyprazdňování pojmu svobody“ (62). O tom, že Descartes se svobodou nakládá účelově, dle autora svědčí i Descartova rada osvojit si zvyk zdržovat se úsudku tam, kde naše poznání není jasné a rozlišené, čili osvojit si správné užívání svobody. Svoboda je podřízená epistemologickým účelům.

Následně se autor dostává ke komparaci Sartrova a Descartova výkladu o svobodě: „jak do Descartova, tak do Sartrova filosofického systému vstupuje jako svoboda izolovaného individua“ a bez „vymezení se vůči nějaké nesvobodě“ („svoboda bez hranic“, „absolutní svoboda“, 64). Pojem svobody je sice libovolně využitelný ve filosofickém systému (čili je „funkční“), ale zároveň je „naprosto vyprázdněný“ (65n.).

V závěrečných oddílech práce Radim Trojan vysvětluje své přesvědčení, podle něhož má svoboda smysl jen „v rámci intersubjektivní situace“ a jen jako omezená svoboda, která se komplementárně vztahuje k nesvobodě. Intersubjektivní povaha svobody je patrná na tom, že svobodné jednání zdůvodňujeme před druhými. Svoboda se uplatňuje v tom, že

nevysvětlujeme čin bezzbytku svou motivací, ale přijímáme odpovědnost (69). Možnost svobody jako řečové hry tedy respektuje „důraz na soukromí subjektu“ (70). Proto je dle R. Trojana „svoboda jedince jediným přípustným (a v čistě právních situacích dokonce nutným) zdůvodněním vlastního chování“ (70). Jediná správná odpověď na otázku po důvodech jednání tak je: vykonal jsem to „na základě svobodného rozhodnutí“ (tamt.). Autor nevylučuje, že čin lze začlenit do řetězců motivací, které jej determinují. Ale dodává, že jak vysvětlení činu motivy, tak vysvětlení činu svobodou, má svou relevanci, oba přístupy jsou významné (70). V samotném závěru R. Trojan tvrdí, že „předsudek izolovaného svobodného individua“ a snaha pracovat s pojmem svobody účelově se neomezují na zvolené dva autory – Sartre a Descartes –, ovšem uvědomuje si, že to v dané práci nestihne doložit. Apeluje tedy na čtenáře, aby si uvědomil vlastní tendenci chápat svobodu jako neslučitelnou s nesvobodou a „omezenou svobodu“ za něco neplnohodnotného. Dalším dokladem tvrzení má být upozornění na rozšířený egoismus: „člověk se svým myšlením často toužil poněkud vydělit z okolního světa a ukázat tak svojí domnělou nadřazenost“ (74).

Práce Radima Trojana svědčí o velmi důkladném osvojení Sartrovy filosofie z období *Bytí a nicoty*. Kromě přesného výkladu obsahuje i několik velmi zdařilých námitek proti Sartrovi. Pasáž o Descartovi je velmi krátká, navíc pojednává o svobodě pouze v epistemologickém kontextu. Díky tomu působí práce – z hlediska kompozice – nevyváženě, a to jak rozsahem (Descartes dostal jen osm stran), tak tematicky. Descartes se sice dotkne i praktického významu svobody (něco „vyhledávat nebo se tomu vyhýbat“),¹ ale v práci R. Trojana se to neodrazí. Navíc členění práce je místy matoucí: pasáž porovnávající Sartra a Descarta (63-66) je začleněna do descartovské části. Kromě této spíše formální (kompoziční) námítky bych rád formuloval několik věcných otázek: (1) k výkladu Sartra, (2) k výkladu Descarta a (3) k systematickým záměrům práce.

1) Sartre

(a) Jak striktně máme chápat navrhované oddělení dvou podob svobody? Proč patří například témat odpovědnosti pod druhou, totiž omezenou podobu svobody? Nespadá sartróvská odpovědnost za vše pod absolutní, čili první podobu svobody?

(b) V jakém smyslu je jedinec izolovaný? Čteme o opuštěnosti, samotě (34), odříznutí od druhých (67). Práce ale plynule přejde k tezi o „prvotním osamění“ (48). Myslím, že neodlišuje dostatečně zřetelně existenciální osamělost od solipsismu. Anebo tvrdí autor svou tezí o izolovaném jedinci, že Sartre uvízl v solipsismu?

2) Descartes

(a) Lze tvrdit, že Descartes hájí tezi o neomezené svobodě? A obejde se jeho svoboda bez protějšku (nesvobody)? Ve čtvrté meditaci uvažuje o stupních svobody, přičemž nevyhraněná svoboda je nejnižším stupněm svobody, zatímco „čím více jsem něčemu nakloněn, tím svobodněji to volím“.²

(b) Lze tvrdit, že Descartes hájí svobodu izolovaného individua? Jedinec, který formuluje poznání, je jistě formuluje samostatně, ale zároveň je určen vztahem k Bohu. Co znamená u Descarta „izolovanost“ jedince, a je srovnatelná s existencialistickou opuštěností?

¹ R. Descartes, *Meditace o první filosofii*, Praha 2003, str. 54.

² Tamt., str. 55. Descartes zde navíc explicitně uvádí: „Nejde ... o to, že jakožto svobodný mohu zaujmout jakýkoli postoj“.

3) Systematické záměry práce

(a) Radim Trojan tvrdí, že filosofické systémy využívají pojem svobody k libovolným účelům: k prokázání teze, že z odpovědnosti nás nevyváže nic (Sartre), k dosažení epistemologické jistoty a bezrozpornosti (Descartes, str. 55). Svoboda, která je takto libovolně využitelná („tvarovatelná podle potřeb“, 53) je podle něj neomezená svoboda izolovaného jedince. Myslím, že autor nedoložil dostatečně těsný vztah mezi dosahováním cílů filosofického systému a tímto pojmem svobody. Navíc není jisté, zda oba zkoumaní autoři hájí svobodu izolovaného individua (či přinejmenším, zda je izolované ve stejném smyslu), ani zda je u nich svoboda ve srovnatelné míře neomezená. Autor se snaží na poslední straně přimět čtenáře, aby neomezenou svobodu izolovaného jedince považoval za mnohem šířeji sdílenou představu. Postupuje nicméně jen apelativně, což ve filosofickém textu nefunguje.

(b) Autor v závěru tvrdí, že svoboda je nutně intersubjektivní, a dokládá to fenoménem předkládání důvodů jednání. Je-li jednání svobodné, nejsou posledním důvodem motivy, ale právě sama svoboda jedince. Doslova praví, že zdůvodněním je svoboda jedince (70). Co odlišuje takovou pozici od Sartrovy?

(c) Není mi jasné, proč autor spojuje v celé své práci pojem „motivů“ s determinismem. Nebylo by lepší odlišit pojmy „příčiny“ a „motivů“ jako dva odlišné typy vysvětlení jednání (dvě odlišné „řečové hry“)? Obávám se, že právě alternativa „buď motivace, nebo svoboda“ autora nutí do výše uvedeného, nakonec sartrovské pozice.

Práce splňuje požadavky kladené na diplomovou práci. Doporučuji ji k obhajobě a navrhuji hodnotit ji jako **velmi dobrou**.

Jakub Čapek

V Praze, 31. ledna 2021